ISSN – 2277-7911
Impact Factor – 5.958

YOUNG RESEARCHER
A Multidisciplinary Peer-Reviewed Refereed Research Journal

January - 2025
Vol. 14
Special Issue
No. 1

भारतातील सहकारी बँकांच्या प्रगतीचा अभ्यास

डॉ. बी. एन. शिंगाडे[1], शिरतार रेश्मा[2]

[1] *संशोधन मार्गदर्शक, संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स, डी. जे. मालपाणी कॉमर्स व बी. एन. सारडा सायन्स कॉलेज, संगमनेर.*

[2] *संशोधक विद्यार्थी, संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स, डी. जे. मालपाणी कॉमर्स व बी. एन. सारडा सायन्स कॉलेज, संगमनेर.*

Corresponding Author: *डॉ. बी. एन. शिंगाडे*

DOI - 10.5281/zenodo.14885662

प्रस्तावना:

सहकारी बँक ही समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या उन्नतीसाठी आणि गरजूंना अवास्तव उच्च व्याजदराने कर्ज देणाऱ्या सावकरां च्या तावडीमधून त्यांचे संरक्षण करण्याकरिता स्थापन केलेल्या संस्था आहेत. 'एक भागधारक, एक मत 'आणि ना नफा ना तोटा या तत्वावर आधारित, सहकारी बैंक ग्रामीण भागाच्या सर्वांगिण विकासाला चालना देण्याचे काम करतात.

भारतातील सहकारी बँका त्यांच्या संकल्पनेमुळे आणि कार्यप्रणाली मुळे देशाच्या आर्थिक परिदृश्यात अनन्यसाधारण स्थान ठेवतात : सहकारी बँकांचा उद्देश सदस्यांचे सहकारी बँकिंग ही सहकारी किरकोळ तत्वावर आयोजित आणि व्यावसायिक बैंक आहे.

भारतात सहकारी बँकांची भूमिका खुप महत्त्वाची आहे. त्या ग्रामीण आणि शहरी भागात असंख्य लोकांना बँकिंग सेवा पुरवतान तत्वावर त्यांची स्थापना सहकाराच्या झाली असल्याने, त्यांचा मुख्ख उददेश लोक कल्याण हाच असतो.

सहकारी बँकेचा अर्थ/व्याख्या:

सहकारी बँका सहकारच्या तत्वावर कार्य करतात आणि त्यांच्या मालकीच्या आणि त्यांच्या सदस्यांच्या मालकीच्या असतात एखाद्या समुनयाच्या आर्थिक गरजा लोक संसाधने पूर्ण करण्यासाठी आणि कर्ज, बचत खाती इत्यादी सारख्या बँकिंग सेवा प्रदान करण्यासाठी एकत्र येतात.

सहकारी बँक ही एक आर्थिक संस्था आहे जी तिच्या सदस्यांची असते.याचा अर्थ बँकेचे मालक आणि ग्राहक हे एकच लोक असतात. सहसा एकाच स्थानिक किंवा 'व्यावसायिक समुदायातील लोक मिळून ही बँक स्थापन करतात.

भारतातील सहकारी बँकांची रचना:

या बँका, भारतातील बंकिंग प्रणाली अंतर्गत प्रामुख्याने ग्रामीण सहकारी बँका आणि नागरी सहकारी बँका मध्ये वर्गीकृत केल्या आहेत.

नागरी सहकारी बँक:

- ते शहरी भाणि निमशहरी भागात काम करतात.
- तेप्रामुख्याने लहान कर्ज दारांना आणि त्यावसायांना कर्ज देतात
- त्यांच्या नियमन पदधतीच्या आधारे, त्यांचे दोन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाते - अनुसूचित बँका भाणि गैर - अनुसूचित बँका

ग्रामीण सहकारी बँका:

- ग्रामीण भागातील लोकांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्या त्यांचा भर असतो.

- कर्जाच्या प्रकारानुसार ते 2 उप श्रेणीमध्ये विभागले गेले आहेत. अल्प मुदतीच्या संरचना आणि दीर्घ मुदतीच्या संरचना

अल्पकालीन रचना:

- लागवडीची कामे, बियाने आणि खते खरेदी करणे इत्यादी कारणासाठी ते 1 वर्षापर्यंत कर्ज देतात त्यांच्याकडे उत्स्तरीय सेटअप आहे.

राज्य सहकारी बँका:

- प्रत्येक राज्याची स्वतःची राज्य सहकारी बैंक असते. जी त्या विशिष्ट राज्यातील सहकारी बँकासाठी सर्वोच्च संस्था भसते.
- ते राज्य स्तरावर काम करतात

जिल्हा सहकारी मध्यवर्ती बँका:

- ते जिल्हा स्तरावर कार्यरत आहेत.
- त्यांना राज्य सहकारी बँकेकडून कर्ज मिल्लाने आनि प्राथमिक कृषी पतसंस्था व व्यक्तींना कर्ज दिले जाते.

प्राथमिक कृषी पतसंस्था:

- प्राथमिक कृषी पतसंस्था ही भारतातील एक मुलभूत एकक आणि सर्वात लहान सहकारी पतसंस्था आाहे
- ते ग्रामपंचायत आणि गाव पातळीवर काम करतात.
- ते त्यांच्या सदस्यांना कृषी उद्देशांसानि अल्प मुदतीचे कर्ज प्रदान करतात

सहकारी बँकांचे कार्य:

1) **ठेवीस्वीकारणे :** सदस्यांकडून ठेवी स्विकारने
2) **कर्ज देणे :** सदस्यांना विविध प्रकारची कर्ज देणे.
3) **विमा सेवा :** लिमा उत्पादने उपलब्ध करून देणे
4) **अन्य बेकिंग सेवा :** चेकबूक जारी करणे, एटीएम सुविधा, भऑनलाईन बँकिंग इत्यादी सेवा उपलब्ध करून देणे.

भारतातील सहकारी बैंकोचे महत्त्व:

सहकारी बँका ग्रामीण आणि शहरी भागातल्या लोकाच्या आर्थिक विकासासाठी एक महत्त्वाचा स्गोत आहे. या बँकांचे म्हणजे सर्व समावेशक विकास भाणि सामाजिक न्याय साहधने. त्यांच्या कामाच्या स्वभावामुळे ने भारतीय अर्थव्यवचेत महत्त्वपूर्ण भुमिका बजावतात त्यांच्या काही प्रमुख भूमिका पुढील प्रमाणे

1) **आर्थिक समावेशन**: समाजातील बँका नसलेल्या आगि बैंक असलेल्या कार्यापर्यंत पोहचून ते आर्थिक समावेशनाला चालना देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात

2) **क्रेडित साठी सुलभ प्रवेश**: त्यांच्या शाहकांना स्पर्धात्मक व्याजदरावर क्रेडिट साठी सुलभ प्रवेश देतात

3) **गरीबांचे उत्थान**: शरिष आणि वंचित वर्गाच्या आर्थिक उन्नतीसाठी मदतकारक.

4) **स्वयंपूर्णता**: भूमिका गावांना स्वयंपूर्ण बनवण्यात महत्त्वपूर्ण

5) **समाजात एकता:** समाजात एकता आणि बंधुत्व वाढवळ्यास मदत करते.

सहकारी बँकांची प्रगती:

भारतात सहकारी बँकांची संख्या गेल्या काही वर्षात मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे सहकारी बँकांची भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महत्वपूर्ण भूमिका आहे. शेतक-यांना घोट्या त्यापणत्यांना भाणि भरीव कातिील लोकांना बैंकिंग सेवा पुरवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

ग्रामीण भागात बँकिंग सेवांचा प्रसार: सहकारी बँकां शहरांपासून दूर असलेल्या गावांमध्ये बँकिंग सेवा पोहोचवण्यात यशस्वी ख्या आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना आर्थिक सक्षमता मिळण्यास मदत झाली आहे.

शेतकरी कर्ज: सहकारी बँक शेतकऱ्यांना कमी व्याजदरात कर्ज उपलब्ध करून देतात. यामुळे शेतकरी आपल्या शेतीची उत्पादकता वाढवू शकतात

सहभागी व्यवस्थापन: सहकारी बँकांचे सदांच्या निवडून आलेल्या संचालकांच्या हाती असते. त्यामुळे सभासदांना बैकच्या कारभारात सहभाग घेव्याची संधी मिळले.

आर्थिक समावेशन: सहकारी बँका सामाजिक आणि आर्थिक दृष्या दुर्बल घटकांना बेकिंग सेवा देतात, पुरवून आर्थिक समावेशनाला चालना

स्थानिक विकास: सहकारी बँकांच्या माध्यमातून जमा झालेला निधी स्थानिक विकास कामा साठी वापरला जातो. त्यामुळे गार्वाचे सर्वांगीण विकास होती

डिजिटलायझेशन: सहकारी बँकांनी डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून आपल्या सेवा अधिक कार्यक्षम बनविल्या आहेत.

नविन उत्पादने आणि सेवा: सहकारी बँकांनी बदलत्या काळानुसार नवीन उत्पादने आणि सेवा सुरु ल्या भाहेत.

कौशल्य विकास: सहकारी बँकांच्या कर्मचाऱ्यांना नवीन कौशल्ये शिकवून त्यांना अधिक कार्यक्षम बनविले आहे.

सामाजिक समावेशन: त्यांच्याद्वारे सामाजिक दृष्या दुर्बल घटकांना बँकिंग सेवा उपलब्ध होतात.

आर्थिक समृध्दी: सहकारी बँकांच्या माध्यमातून बचत वाढते आणि गुंतवणुक होते, ज्यामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळाली.

सरकारी धोरणे: सरकारने सहकारी बँकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध धोरणे लागू केलेली आहेत.

सहकारी बँकांच्या प्रगतीचे फायदे:

1) **उद्योग धंद्याला चालना:** सहकारी बैंकोच्या कज़ामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना उद्योग धंदयाला चालना मिळाली आहे

2) **रोजगार निर्मिती:** सहकारी बँकांमुळे त्या चालना मिळाली आहे रोजगार निर्मिती

3) **ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना:**

- **कर्ज सुविधा:** सहकारी बँका शेतकरी लघु उदयोजन आणि ग्रामीण भागातील त्लोकोना सहजपणे कर्ज उपलब्ध करून देतात. यामुळे शेती, लघु उपयोग आणि ग्रामीण व्यवसाय गब्लो.

4) **सरकारला आधार:** विकास कामांमध्ये सहकार्य - सरकारच्या विकास कामांमध्ये सहकारी बँका महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात

5) **अन्य बँकांवर भार कमी:** बितरण प्रणाली मजबूत- सहकारी बँका शेतकरी आणि लघु उद्योजकांना कर्ज देऊन वाणिज्य बेकांवरील भार कमी करतात.

सहकारी बँकांच्या प्रगतीचे आव्हाने:

सहकारी बँका भारतीय अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका बजावतात ग्रामीण भागात, त्यांचे योगदान अतुलनीय आहे. मात्र, आजच्या स्पर्धात्मक' बाजारपेठेत त्यांना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो.

1) **स्पर्धा** : राष्ट्रीयीकृत आणि खाजगी बँकांची वाढती संख्या त्यांची आधुनिक आणि विस्तृत सहकारी बँकांवर स्पर्धा वाढली आहे
2) **नियमन:** रिझव्ह बँक ऑफ इंडियाचे नियमन कडक होत असल्याने त्याचे पालन करणे आव्हानात्मक ठरते.
3) **ग्राहक अपेक्षा:** ग्राहकांच्या बदलत्या अपेक्षा पूर्ण करणे आणि त्यांना आधुनिक बँकिंग सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

भविष्यातील दिशा:

सहकारी बँका भारतातील ग्रामीण आणि शहरी अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात बदलत्या काळात त्यांच्यापुढे अनेक आव्हाने असून बरोबर प्रचंड संधीही आहेत त्यामुळे सहकारी बँकांनी

आपल्या भविष्यातील वाटचालीसाठी, काही महत्वपूर्ण दिशा निश्चित केल्या पाहिजेत.

1) **डिजिटल रुपांतर:** मोबाईल बँकिंग इंटरनेट बँकिंग UPI पैसे पाठविणे यासारखी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून ग्राहकांना चांगल्या सेवादेणे
2) **सामाजिक जबाबदारी:**
   - पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रयत्न करणे.
   - महिला सक्षमीकरणासाठी कार्यक्रम राबवणे.
3) **वित्तीय स्थिती सुधारणे:** वित्तीय व्यवस्थापन सुधारून वित्तीय स्थिती सुधारणे.

संशोधन पद्धती:

सदर शोध निषेध हा दुट्यम साधन सामग्री वर भाषारित आहे. प्रस्तूत शोध निबंधासाठी विविध पुस्तके तसेच इंटरनेट वेबसाइटचा वापर केलेला आहे.

सारांश:

- सहकारी बँका समाजातील प्रत्येक व्यक्तीसाठी एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. ही बँका गरीब आणि वंचित वर्गाच्या आर्थिक विकासासाठी मोठे योगान देतात.
- त्यांचे स्थानिक स्वरूप आणि. सदस्य सहभाग ही त्यांची प्रमुख वैशिष्ट्य आहेत.

संदर्भ सुची:

1) https.wwin. nexties.com
2) https.aplamarathi.com